

СЕКЦІЯ 1.

УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я У КОНТЕКСТІ ЙОГО ІСТОРИЧНОГО БУТТЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ

Петро Кралюк (м. Острогор)

ПРАВОСЛАВ'Я ЯК ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ЧИННИК В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті розглядається роль православ'я в геополітичній історії України, починаючи з часів Київської Русі й закінчуючи сьогоденням. Показано, що Православна церква в цьому випадку переважно виступала як знаряддя експансії зовнішньополітичних сил імперського типу на українських землях.

Ключові слова: православ'я, Київська Русь, Україна, Московія, Радянський Союз, Російська Федерація.

Історія України трактується в нас переважно як історія народу (чи нації – переважно в новочасному розумінні). Відповідно, народ (нація) розглядається як поняття онтологічне, незмінне в своїй основі. З такої точки зору, народ може зазнавати лише певних модифікацій, викликаних суспільним прогресом, деякими зовнішніми й внутрішніми чинникам тощо. Подібне бачення історії зародилося й сформувалося в ХІХ ст. під впливом романтизму, націоналізму й позитивізму. Зазначене бачення історії України представлено в роботах Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Володимира Антоновича, інших представників «класичної» української історіографії і особливо в Михайла Грушевського.

Однак, дослідження ХХ ст. ставлять під сумнів трактування народу (нації) як поняття онтологічного. Народ є результатом дії різних чинників – природно-географічних, біологічних, державно-політичних, в т.ч. геополітичних, соціальних, культурних. Наприклад, останнім часом набула поширення теорія Бенедикта Андерсона [1], що новочасні нації є «уявними спільнотами», які фактично виникли у результаті третьої комунікативної революції, пов'язаної зі становленням масової комунікації. Безперечно, культурний чинник (а саме до нього й варто відносити культурну комунікацію) відігравав і відіграє важливу роль у становленні й розвитку етнічних спільнот. Адже саме культурні орієнтири (мова, традиції, різноманітна культурна продукція, засоби культурної комунікації тощо) визначають ідентичність представників цих спільнот. І одним із таких культурних орієнтирів є релігія.

При цьому релігія може ставати важливим геополітичним чинником у розвитку народу. Особливо тоді, коли конкретне віровизнання набуває міжнародного, власне, «світового», характеру. Така релігія (віровизнання) стає транслятором культурних, політичних та інших цінностей. Народ, прийнявши «світову» релігію, прилучається до кола певних народів (цивілізації), зближується з ними, часто виступає на їхньому боці під час «цивілізаційних війн». «Світова» релігія може ставати засобом експансії народу чи народів, які є лідерами в цій релігійній цивілізаційній спільноті. В умовах, коли етнос приймає «світову» релігію, відбувається суттєва зміна його культурного обличчя, руйнування давніх традицій, утвердження нових, які допомагають народу долучитися до «своїх» цивілізацій.

В історії України важливу роль відігравала й відіграє такий напрямок християнства, як православ'я. Перші спроби науково осмислити цю роль здійснили М. Грушевський [2], В. Липинський [4] та А. Річинський [6]. У період незалежності України комплексно це питання розглядалося в працях з історії релігії в Україні під редакцією А. Колодного [3]. Також це питання розглядав О. Саган в контексті розвитку світового православ'я [7].

Однак, православ'я так і не розглядалося як геополітичний чинник у історії українських земель, який вів тут до помітних державно-політичних, культурних та ідеологічних трансформацій, формування нових етнічних спільнот тощо. Спробою хоча б у загальних рисах окреслити зазначені питання і є ця стаття.

Перший період діяльності Православної церкви на українських землях – це період Київської Русі. Традиційно вважається, що ця держава виникла у 882 р., коли князь Олег зайняв Київ. Правда, це був, радше, час її становлення. Тривав він близько ста років. Лише в кінці X ст. Київська Русь перетворилася в потужну політичну й військову державу імперського типу, яку почали визнавати на міжнародній арені.

Далеко не останнім чинником цього становлення став «вибір віри» князем Володимиром, точніше – цивілізаційний, а, відповідно, й геополітичний вибір. У «Повісті минулих літ» доволі детально цей факт описується [5, с. 51–61]. У розповіді є багато легендарного, однак за цими легендами стоять геополітичні реалії. Володимир міг зробити вибір на користь ісламу (що, здається, аж ніяк не було чимось неймовірним). І тоді б Русь стала частиною ісламського простору, який у той час знаходився на підйомі. Можна було б прийняти юдейство, створивши з занепалим Хазарським каганатом свій цивілізаційний простір на сході Європи. Окрім того, існували ще християнські варіанти – західний (римський) і східний (візантійський). Хоча офіційного розколу на той час на Східну й Західну церкви не існувало, все ж між цими гілками християнства було чимало суперечностей і відмінностей.

Князь Володимир зупинився на східному варіанті християнства. На це була низка причин – тривалі контакти між Візантією й Руссю, активна й довготривала діяльність візантійських місіонерів на Русі, прийняття частиною руської еліти візантійського християнства. Зрештою, Візантія залишалася сильною політичною, економічною, воєнною й культурною потугою, одним із провідних геополітичних гравців на цивілізованих просторах Європи, Північної Африки та західної частини Азії.

Прийняття східного варіанту християнства означало приєднання до візантійського геополітичного й культурного простору. Східне християнство, яке зараз часто іменується православ'ям, було однією з головних ланок, яка пов'язувала Русь із Візантією. Створена на Русі Київська митрополія підпорядковувалася Константинопольському Патріархату. Іноді в літературі зустрічається твердження, ніби ця митрополія мала автономію чи навіть незалежність. Насправді, такі твердження доволі сумнівні. Візантія, зокрема Константинопольський Патріархат, намагалися повністю контролювати Київську митрополію. За часів Київської Русі усі митрополити, а також вищі ієрархи митрополії були греками. Спроби поставити на Київську митрополію русичів, зокрема Іларіона Київського та Климента Смолятича, фактично були безрезультатними. Константинопольський Патріархат їх не визнав.

Церква стала важливим чинником впливу Візантії на руську політичну еліту. Це стало однією з суттєвих причин того, чому Русь опинилася у фарватері візантійської політики. Приймаючи християнство, русичі, зазвичай, уже не здійснювали походів на Візантію, виступали союзниками візантійських імператорів. Під впливом православ'я значної трансформації зазнала руська культура, яка змушена була відходити від «язичницького» спадку й орієнтуватися (особливо у сфері елітарній) на культуру візантійську.

Та все ж, візантійське християнство зазнало певної адаптації на руському ґрунті. Мовою богослужіння тут стала церковнослов'янська, що забезпечувало слов'янську (чи руську) ідентичність вірних Київської митрополії. Відповідно, цією мовою, яка зазнала певного руського впливу, творилася література й світського характеру. Поступово на Русі з'явилися місцеві релігійні традиції, вбираючи у себе окремі елементи язичництва.

Православ'я на Русі навіть стало знаряддям своєрідної імперської експансії руської еліти. Річ у тім, що Русь, як і інші імперські держави Середньовіччя, була багатоетнічною. Поряд зі слов'янськими племенами, які становили ядро Русі, до її складу входили летто-литовські й угро-фінські племена. Православ'я переважно укорінювалося на землях південної частини Русі, де жили слов'янські племена. Саме слов'яни на чолі зі своїми руськими князями поширювали православ'я на території сучасних білоруських земель, населених переважно литовськими племенами, а також на терени нинішніх земель російських, здебільшого обсаджених у давньоруські часи угро-фінським населенням. Саме Православна церква відіграла помітну роль у слов'янізації («руськофікації») цих земель та їхньої інтеграції до складу Київської Русі. У результаті цього в цих неслов'янських регіонах набула поширення церковнослов'янська мова як мова елітарна, яка потім, зазнавши народних трансформацій, стала основою для виникнення російської та білоруської мов.

Другим періодом діяльності Православної церкви на українських землях можна вважати період т. зв. «темних віків» (середина XIII – середина XVI ст.). Це був період значних державно-політичних трансформацій та геополітичних змін. Київська Русь як державно-політичний організм припинила своє існування. Значна частина східних земель Русі опинилася під контролем татар. Саме на цій «татарській» території колишньої Київської Русі відбувалося становлення нової державно-політичної сили – Московського князівства.

Галицько-Волинське князівство, яке в другій половині XIII – першій половині XIV ст. мало шанси опанувати західні землі Русі, в середині XIV ст. зазнало краху. Натомість, на цих землях відбувалося становлення Великого князівства Литовського, яке можна трактувати (принаймні на початковому етапі) як продовжувача традицій Русі. Правда, в 1569 р. ця держава втратила значну частину своїх земель і на правах автономії увійшла до складу Речі Посполитої – держави імперського типу, у складі якої були польські, українські, білоруські, литовські й частини німецькі (пруські) землі. Ці геополітичні зміни відбувалися на тлі занепаду Візантії, яка остаточно припинила своє існування в середині XV ст., «віддавши» свій геополітичний простір Оттоманській Порті – державі, де панівним віровизнанням стало мусульманство.

Зазначені зміни не могли не торкнутися Православної церкви на українських землях. У той час спостерігалися намагання розділити Київську митрополію. На початку XIV ст. виникла Галицька митрополія, яка проіснувала близько ста років. Вона постала як своєрідний конкурент Київської митрополії, центр якої реально в той час перемістився на землі Північно-Східної Русі, зокрема до Москви. 1415 р. у Великому князівстві Литовському була створена «своя» Київська митрополія. Фактично колишня Київська митрополія розкололася на дві – «литовську» з осідком митрополита в Новогрудку та «московську» з осідком у Москві. Такий церковно-адміністративний поділ став відображенням державно-політичного розколу колишньої Русі. Відповідно, князі литовські та московські намагалися використовувати Православну церкву в своїх політичних планах. Інша річ, що московські князі робили виключно ставку на православ'я, в той час як литовські прийняли католицизм, а православ'я в них стало конфесією «другого плану». Така конфесійна «двоїстість» в кінцевому рахунку створила для литовських правителів чимало проблем.

«Змагання» за православ'я виграли московські князі. Більше того, у 1448 р. в Московії пішли на самопроголошення автокефалії. Митрополит Київський з осідком у Москві був обраний без згоди Константинопольського патріарха. Згодом він почав іменуватися митрополитом Московським – на відміну від Київського, який мав осідок у Новогрудку, й далі зберігав підпорядкування Константинопольському патріарху. В таких умовах, коли Константинопольський, як і інші східні патріархи, опинилися під владою турків, московські правителі почали претендувати на статус єдиних

православних правителів і навіть «захисників православ'я». З того часу православ'я стає одним із головних засобів впливу у руках московських правителів.

Третій період діяльності Православної церкви на українських землях припав на період від Люблінської унії 1569 р. – до підпорядкування Київської митрополії Московському Патріархату в 1686 р. На початку цього періоду більша частина українських земель опинилася в складі Речі Посполитої. Правителі цієї держави, які дотримувалися католицького віровизнання, були зацікавлені в тому, щоб їхні православні піддані дистанціювалися як від Константинопольського Патріархату, який фактично знаходився під контролем турків – ворогів Речі Посполитої, так і від православних з Московського царства, з яким Річ Посполита мала постійні воєнні конфлікти. Існував план створення в Речі Посполитій окремого православного патріархату, який, однак, так і не був реалізований. Зате такий патріархат був створений у Московії в 1589 р., що посилювало претензії московських царів на панування в «православному світі».

У таких мовах керівники Речі Посполитої пішли на унію – фактично підпорядкування Київської православної митрополії католицькому Риму. Сталося це у 1595–1596 рр. Але таке підпорядкування призвело до розколу серед православних України – поділу на «з'єднаних» (уніатів) і на православних традиціоналістів. Відповідно, виникли конфлікти на релігійному ґрунті.

Цими конфліктами скористалися у своїх геополітичних іграх, як Туреччина, що уміло використовувала релігійний чинник, аби розколоти європейський світ, так і Московія. Саме Туреччина зі своїм васалом, Кримським ханством, розпалили Хмельниччину. Не забуваймо, що добру половину війська Богдана Хмельницького, з яким він ішов на українські землі, становили кримські татари. Не без впливу турецької влади «в обозі» Б. Хмельницького опинялися православні ієрархи із Туреччини, які закликали його воювати з «невірними», а козацького гетьмана позиціонували як православного воїна, що став на боротьбу з уніатами та католиками. Під впливом цього Хмельниччина усе більше набирала характеру війни релігійної, а Б. Хмельницький у своїх посланнях до короля Речі Посполитої вимагав ліквідації унії.

Проте у цих геополітичних іграх, де не останню роль відігравав релігійний чинник, у кінцевому рахунку виграла третя сторона. І в цьому виграші вагомим виявився православний чинник. Б. Хмельницький погодився піти «під руку» царя московського як православного правителя. Від Переяславської ради 1654 р. почалася поступова інкорпорація українських земель до складу Московської держави. Мала вона на меті й церковну інкорпорацію, яка завершилася у 1686 р. підпорядкуванням Київської митрополії Московському Патріархату.

Правда, московська інкорпорація Київської митрополії мала для України дещо «дивні» наслідки. Саме після неї у Галичині, де, на відміну від інших регіонів України, не йшли на унію, почався перехід на бік уніатів. У силу низки причин, зокрема політичних, вони не хотіли мати справу з Московським Патріархатом і воліли залишатися у геополітичному просторі Речі Посполитої.

Четвертий період, який охоплював час з 1686–1918 рр., – це період експансії російського варіанту православ'я, що витворився у Московії, на українські землі. При цьому ця експансія йшла одночасно із державно-політичною. Наприклад, Православна церква активно використовувалася російською владою для розвалу Речі Посполитої, зокрема при провокуванні гайдамацького руху, що став одним із чинників першого поділу цієї держави.

У середині XIX ст. офіційною ідеологічною формулою Російської імперії стала формула «православ'я, самодержавство, народність». Російський варіант православ'я, який у зазначений період насаджувався на українських землях, мав на меті не лише утвердити «православне єдиновірство», але також нищення українських релігійних традицій, пов'язаних із тим варіантом православ'я, який тут розвивався.

П'ятий період охоплює 1918–1991 рр. – це радянський. У цей час на зміну Російської імперії приходить її модифікований варіант – СРСР. Радянське керівництво відмовилося від російського православ'я як провідної ідеологічної доктрини. Хоча, насправді, комуністична ідеологія, яка культивувалася в СРСР, у багатьох аспектах була калькою російського православ'я. Конкурентність цієї ідеології з православ'ям пояснюють його утиски. Особливо гоніння на православних спостерігалися у 20–30-х рр. ХХ ст. Саме тоді, коли російське православ'я знаходилося у кризовому стані, були спроби створити незалежні від нього в Україні православні структури, серед яких найбільш знаною стала Українська автокефальна православна церква (далі – УАПЦ).

Починаючи з 1943 р., коли між радянським керівництвом та Руською (Російською) православною церквою (далі – РПЦ) укладена неофіційна угода, ця структура отримала можливість відносно нормально існувати. Навіть радянська влада, керуючись власними політичними розрахунками, сприяла розростанню цієї церкви, як це було у Галичині й Закарпатті у другій половині 40-х рр. ХХ ст., коли місцеве населення «відлучали» від унії та «прилучали» до православ'я. У цьому випадку радянська влада використала РПЦ для своєї політичної й культурної експансії у зазначені регіони України.

Шостий період – це сучасний період, який бере початок з 1991 р., коли Україна стала незалежною і з'явилася можливість створити автокефальну церкву. Проте, з одного боку, тиск Росії, зокрема Московського Патріархату, а, з другого боку, нерішучі кроки української влади, так і не дозволили створити повноцінну незалежну православну структуру. Певним чином на її місце претендує Українська православна церква Київського Патріархату (далі – УПЦ КП). Проте сильніші позиції в Україні має Українська православна церква (далі – УПЦ), яка, насправді, є філією РПЦ.

Російська Федерація, яка останнім часом намагається відновлювати імперські традиції, вирішила повернутися до колишніх «православних цінностей». Зокрема, це знайшло вияв у доктрині «руського мира». Реально ж нинішнє російське керівництво намагається з допомогою російського православ'я, носієм якого в Україні є УПЦ, здійснювати свою політичну й культурну експансію на наших теренах.

Загалом, розглядаючи роль православ'я в геополітичній історії України, можемо констатувати, що Православна церква переважно виступала як знаряддя експансії зовнішньополітичних сил імперського типу на українських землях. Такими були Візантійська імперія, Оттоманська Порта, Московія, Російська імперія, частково СРСР, а також сучасна Російська Федерація. Лише в період Київської Русі, коли українці створили свою імперську державу, вони частково використовували Православну церкву для здійснення своєї культурної експансії на землі, населені летто-литовськими й угро-фінськими племенами.

Список використаних джерел

1. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К.: Критика, 2001. – 272 с.
2. Духовна Україна (Збірка творів) / М. Грушевський. – К.: Либідь, 1994. – 560 с.
3. Історія релігії в Україні / А. М. Колодний та ін. – К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. – 735 с.
4. Релігія і церква в історії України / В. Липинський – Філадельфія, 1925. – 111 с.
5. Літопис руський. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
6. Проблеми української релігійної свідомості / А. Річинський. – Тернопіль: «Терно-граф», 2009. – 368 с.
7. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан / О. Н. Саган. – К.: Світ Знань, 2004. – 912 с.

Petro Kraliuk

ORTHODOXY AS THE GEOPOLITICAL FACTOR IN THE UKRAINIAN HISTORY

In the article is considered the role of orthodoxy in the geopolitical history of Ukraine, starting from the Kyivan Rus and ending nowadays. It is shown that in this case an orthodox church preferably performed as the tools of expansion of external forces Imperial's Family on the Ukrainian land.

Key words: *orthodoxy, Kyivan Rus, Ukraine, Byzantine Empire, Orthodox Church, Russian Federation, Ukrainians.*